

Hasan Husnî 'Abdu'l-Wahhâb¹ *'Waraqât 'ani'l-Hađârati'l-'Arabîyyati bi Ifrikiyyati't-Tūnisîyya'*, Mağtabatu'l-Manâr, Tūnis 1966, 2. Kısım, s. 475.

İlâhiyat Fakültesi Dergisinin XIV. cildinde (sene 1966). bu eserin 1. kısmını tanıtmamı yapmıştım. İslâm Tarihi ve medeniyeti yönünden taşıdığı kıymet bir yana, ilim, fen, medeniyet, siyaset, sosyolojik ve folklorik yönlerden Kuzey Afrikayı ve bilhassa Tunusu, asli kaynaklara inerek tanıtması büyük bir ehemmiyet taşımaktadır. Yine Tunusa ait olan bu ikinci kısmı okuyuculara tanıtmaya çalışacağım.

Eser, Ağlebiler devrinde Susa (Sousse), Ağlebiler devrinde Susa'daki meşhur şahsiyetler, Rıkk ve kağıd, Musiki ve çalgı aletleri, Kavşara (Pantellaria) adası, Mevaiz, nevadir ve nükteleri ihtiva etmektedir. Derc ettiğimiz şu muhteviyatı biraz tafsilatlı olarak görelim.:

Ağlebiler devrinde susa (s. 15-124): Tarihte Tunusun büyüklüğünü gösteren alametlerden biri de Susa şehri olduğunu söyledikten sonra, bu şehrin isminin nereden geldiği üzerinde durulmakta, Fenikeliler, Kartacahlar, Romahlılar Bizanslılar devrinde, bu şehrin aldığı isimler zikredilmektedir. Abdullah b. ez-Zübeyr tarafından hicretin 34 senesinde müslümanların eline geçen bu şehrin imarına girildiğini, gerek bu şehri ve gerekse sahili korumak için ribatlar yapılmaya başlandığını ve 201 senesinde Ziyadetullah b. İbrahim'in burada bir tersane yaptığını ve inşa ettiği donanma ile sahillere tecavüz eden Bizanslıları tehdit ettiğini hatta Bizanslıların elinde olan Sardinya adasına kadar hücum ettiğini kaydeder. Ribatların yapıları ve müstemilatları, iç teşkilatları hakkında kıymetli bilgiler verilir. Susa ribatı ile Monastır ribatı arasında mukayeseler yapılır. 30 sene zarfında ribat tamamlanıp ikmal edildikten sonra, şehrin nüfusunun çoğaldığı ve bir camiye ihtiyaç duyulduğu belirtilir. 236 senesinde inşasına başlanan Susa büyük camii 237 senesinde tamamlanmış,

¹ İslâm aleminde ve müsteşrikler arasında halkı bir şöhrete sahip ilim ve şahsiyyet sahibi ve aynı zamanda iyi bir türk dostu olan bu muhterem zatı 1968 Kasım ayında kaybettik. Onun kaybıyla sadece Tunuslular değil, bütün İslâm ve ilim âlemi en derin acıyı hissetmiştir. Merhuma, Allaktan rahmet ve mağfiret niyaz ederiz.

bu camide ezan Mescidi Nebevide olduğu gibi en yüksek sathda okunurdu. Bu cami aynı zamanda bir tedris müessesesi olmuş, orada Yahya b. Omer el-Kinâni ve Abdullah b. Ebi Zeyd el-Kayravânî gibi zatlar islâmi ilimleri öğretmişlerdi. Tunuslu seyyah Abdullah et-Ticâni'nin 706/1306 senesinde Susaya yaptığı seyahatta, büyük cami hakkında şu bilgi verilmektedir. Caminin sahnündeki taşda ve cami içindeki bütün sütunlarda "Kur'an Allahın Kelamıdır, mahluk değildir" ibaresi yazılı idi. Bu ibare ise ehli sünnet mezhebi için bir tenbih idi. Çünkü orada sapık pek çok mezhepler teşekkül etmişti. Hatta bu caminin ikinci cihan harbi esnasında hava hücumlarına maruz kalıp bir kısmının harap olduğu dahi zikredilmektedir. Asker ve donanma mensublarının toplandığı yer, yani kasba, denizden gelecek misafirlere mevkilerini gösteren ve akşamdan sabaha kadar yanan fenerden bile bahsedilmektedir. Müslümanların doğuda tesis ettikleri Basra, Küfe, Vasıt, Bağdad, Fustat gibi şehirlerden örnek alınarak, el-Kayravân, Tunis, Susa Safakus gibi şehirlerin, birnevi şehir planları verilmekte, hatta buralardaki kanalizasyon tertibatından bile söz edilmektedir. Susa şehrinde Ağlebilerin kurduğu tesisler, bilhassa hastahanenin şekli, kapısı, iç teşkilatı, hastalar, hastalara hizmet edenler, ziyaret ve usulleri hakkında kıymetli bilgiler verilmektedir. Susa şehrinin sakinlerinin, Iraktan, Endülüse kadar olan islam ülkelerinden gelen kimselerden ve daha evvelce yerleşmiş olan hristiyan ve yahudilerden teşekkül ettiğini belirttikten sonra, Susa ve civarındaki tarihi eserler tadad edilmekte ve bunların kurucuları ve sanat değerleri hakkında bilgi verilmektedir. Bunlardan, Kasru'l-Umera, Kubbetu'r-Remel, Bu Fetate Mescidi, Mescidi Yahya b. Omer, Medresetu'Zakkakiyye, Mescidi Ebi'l-Gusn, gibi eserler zikredilmektedir. Susadaki yollar, köprüler, çarşılar ve iktisadi hayattan söz edildikten sonra Ağlebilerin Susa dışındaki eserlerine intikal edilmektedir. Ağlebiler devrinde kuvvetlenen donanma ile Sicilya ve İtalyanın güney sahilleri alınmış hatta 225/840 senesinde Adriyatik sahilindeki Bari şehri işgal edilmişti. Napoli bile 222/837 de müslümanların eline geçmiş, bir müddet onların ellerinde kalmıştı. Ebu'l-Abbas Muhammed b. el-Ağleb, hristiyanlığın merkezi Romaya karşı bir ordu hazırlamış. Bu ordu 232/846 senesinde gemilerle Susadan hareket etmişti. Tiber nehrinin mensabına boşaltılan bu ordu, Romaya kadar giderek, St. Pier kilisesinin kıymetli eşyalarını almışlardı. Müslüman ordusu Roma civarında iki ay kadar kalmış, hatta Romaya giriş ve çıkışı kontrol için Tiber nehri ağzında küçük bir ribat dahi yapmışlardı. Roma bütün hristiyan aleminden yardım isteyince, Ağlebiler çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Son olarak Susa şehrindeki idari şekiller ele alınmakta ve bu şehrin islam medeniyetindeki en parlak devresinin Ağlebiler devri olduğu zikredilmektedir.

Ağlebiler devrinde Susadaki meşhur şahsiyetler (s. 125-150): Bu bölüm de, Ebû Zekerriyya Yahya b. Omer el-Kinâni (Ö. 289/902), Ebû Abdillâh Muhammed b. Rezîn (Ö. 255/869), Sehl b. Abdillâh b. Sehl el-Kabriyâni (Ö. 282/895), Ebû İbrahim Said b. Ebî İshâk İbrahim el-Kelbî (Ö. 294/907) Ebu'l-Ahvas Ahmed b. Abdillâh (Ö. 284/897). Muhammed b. Abbad, Ebû Yunus Nusayr el-Murâbit (Ö. 304/915) Muhammed b. Bistâm ed-Dabbî (Ö. 313/925). Ebû Ca'fer el-Kammûdî (Ö. 324/935), Ebû'l-Fadl Yûsuf b. Masrûr el-Lahmî (Ö. 324/935) gibi şahsiyetlerin hayatları, menkubeleri, üstadları, varsa eserleri hakkında bilgi verilmektedir.

Yazı yazmaya yarıyan malzeme, kamış (el-Berdî), deri ve Kağıd (s. 153-168): Kuzey Afrikanın ilim, fikir ve siyaset merkezi olan el-Kayravâna ikinci asrın ortalarından itibaren küfi hattıyla yazılmış mushaflar girmeye başladığı ve Benû Muhelleb zamanında kitabçılar çarşısı diye anılan bir çarşı meydana geldiği ve bu çarşının 'Ukbe ibn Nâfi' camiine yakın olduğu ve ilmi kaydetmek için lazım olan hertürlü malzemenin burada mevcut bulunduğu zikredilmektedir. Rukk, şüphe yokki o, yazıya elverişli olan deridir Fakat pahalya mal olduğundan üzerindeki yazılar silinip, tekrar yazılabilir. Arap mürekkebinin yapılışı anlatıldıktan sonra, onun hararet karşısında bile bozulmadığı söylenmektedir. Daha sonra, Şimali Afrikanın eski arap harflerinin takipçisi olduğu, bunun delilinin de, "kaf" harfinin tek noktalı ve "fe" harfinin noktasının altında oluşu, ve hurufu hecanın durumu ve kısaca mağribi ve Kayravâni kitabetten bahsedilmektedir. Afrikalıların Ruk'dan başka yazı vasıtalarının olmadığı, yalnız Mısırdaki mevcut olan kırtas veya papirus denilen bir nebat var ki buna arapların el-Berdî dediklerini, celbinin ve muhafazasının güç olduğu, İbn Havkel, Sicilyada bir bölgede bu el-Berdînin yetiştirildiğini ve Ağlebilerin onu kullanmış olduklarını söyler. Bu sahada temayüz eden, Osmân b. Saîd es-Saykal, İbrâhim b. Sâlim et-Tunisî el-Varrâk, Muhammed b. Hâris el-Hoşenî, Muhammed b. Yûsuf et-Târîhi el-Varrâk gibi şahısların varraklığı el-Kayravânda öğrendikten sonra Endelüse göç ettiklerini zikreder. Ağlebiler devrinde üçüncü asırdan itibaren kağıd kullanılmaya başlandığını ve kağıdın Sicilya tarıkıyla İtalyaya ve Endülüs tarıkıyla de Fransaya girişi hikayesi anlatılmıştır. daha sonra, Tunusda yakın zamanlara kadar evlerde kağıd yapıldığını ve bu işlerde ekseriya kadınların çalıştığını zikreder.

Musiki ve Çalgı aletleri (s. 171-274): Geniş bir yer verilmiş olan bu bölümün temhidinde, Arapların işgalinden evvel Kuzey Afrikadaki musiki hakkında bilgi verilmekte, Berberi, zenci ve Sudan musikisinin birbirine karışmış olduğu anlatılmaktadır. Araplar Kuzey Afrikayı fethedince, dinlerine ilave olarak,

dillerini, örf ve adetlerini, yaşayış ve oyunlarını da eklediler. Afrikaya ilk gelenler ya vazifeli asker veya tüccar idiler. Bunların musikiye pek faydaları olmamıştır. İlk asırdan sonra câhili arap şiiri ve muhadram şirden bazı kısımlar gelmeye başlamış, Emeviler sultanı zamanında arap ve berberilerden olan Kuzey Afrikalılar bu şiirleri tekrar etmişlerdir.

Abbasiler zamanında 155 senesinde el-Kayravâna vali olarak gelen Yezid b. Hâtim el-Mühellebi, Iraktan gelirken ut, rubab, tanbur gibi çalgı aletleri getirmişti. Afrikalılar da bunları taklide başladılar, hatta el-Kayravânda bu aletleri yapan dükkanlar bile mevcuttu.

Musiki ve Ağlebiler: Ağlebiler devrinde pek çok Afrikalı şarktaki ilim merkezlerine gitmiş. oralardan ilim, ahlak , örf adet ve yaşayışlarını da alarak memleketlerine muallim ve mürşid olarak geri dönmüşlerdi. Memleket temeddün etmeye başlamış, şehirler ve kasabalar kurulmakta, emirler ve reisler çocuklarının terbiyesi için doğudan muallimler getirtmekte idi. Endülüse gidenler için de el-Kayravan bir uğrak yeri idi. Musiki üstadı olan Ali b. Nâfi Ziriyab 205 senesinde Kurtubaya giderken el-Kayravâna da uğramış, Ziyadetullah el-evvel, Abbasiyyede ona izzet ve ikramda bulunmuştu. 206/821 e kadar el-Kayravânda kalmıştı. Ahmed b. Ağleb, oyunlar için Bağdattan sac ağacı getirtmişti. el-Kayravânda oyun ve şarkı mahallesi teessüs etmişti. Üçüncü asırda Kâsım el-Cu'i, Ebû Şeref bu alanda meşhur olan şahsiyetlerdir. İçki meclislerinden bahsedilerek, bazı Hanefilerin nebiz içmeye cevaz verdikleri, Mâlikiler ise sureti katiyede tahrimine kâil oldukları ve bu hususta ulema arasında geçen münakaşalardan bahsedilir. el-Kayravânda, fakihlerin ve ulemanın haftada muayyen bir günde şarkı meclislerine gittiği ve oralarda şiirler okunduğundan söz edilir. Ağlebilerden ikinci İbrahim, hükümet merkezini Abbasiyyeden, Rakkadaye nakledince (264) doğuya da heyetler göndererek, oradan ulema, riyaziyeci ve sanatkarlar getirtmişti. el-Kayravân, Kuzey Afrikanın şeriat merkezi olarak kalırken, Rakkade'de riyaziye, felek ve güzel sanatların menşei olmuştu. el-Kayravânda her türlü içki yasaklanırken. Rakkade de, nebizlerin satıldığı meyhaneler vardı Rakkade sarayında ut ve tanburla şarkı söyleyen kadın şarkıcılar olduğu gibi, orada üns meclisleri yapılmakta idi.

Fâtımiler, Afrikada kaldıkları müddetçe musikiye ehemmiyet vermişler, onların sanattaki durumlarına Ağlebiler vesile olmuşlardır. Şiâdan oldukları için daha serbest hareket ederek bakır ve mermerden insan ve hayvan heykelleri yapmışlardır. Evlerde ve saraylardaki tasvirler, hükümdar meclislerini elbiselerini ve süslerini tavsif etmekte idi. Fâtımi saraylarında işret meclis-

lerini tasvir eden rakkaseler, taht üzerine oturmuş elinde kadehi ile hükümdar, çalgı aletleriyle fennan ve muganniyelere âit levhalar eksik değildi.

Sanhacilerde sanat ve elhan: Fatımiler Mısır gelince, Kuzey Afrikada Sanhacileri vekil bırakmışlardı. Bu devirde de edeb ve sanat ileri bir durumda idi. el-Hâcib Abdu'l-Vahhâb, İbrahim er-Rakîk, Muhammed b. Atiyye el-Kâtib gibi şahsiyetler ün kazanmıştı. Bu zevatın hayatları ve sanatları hakkında bilgi verilmektedir. Bilhassa el-Mu'iz b. Bâdis zamanında sanat çok gelişmişti. Bu zat ulemâ ve udebâyı seven bir kimse idi. Her zaman yanında 60 şairin bulunduğu söylenir. Hilalilerin yağması ile, bazı sanatkarlar Sicilya ve Endülüse göç etmişlerdi. Bunlar da Muhammed b. Şeref, Ebû'l-Hasen Ali el-Husarî, Abdul'l-Kerim el -Hulvânî, riyaziye ve musikide şöhret yapan Ebu's-Salt Umeyye b. Abdi'l-Aziz (Ö. 529/1134) dir.

Hafsiler devri: Yedinci asırdan itibaren Endülüste cariyelerin muganniyelik yaptığı zikredildikten sonra, Hafsiler ordusunda, sultanın şehre girer veya çıkarken davul ve boru çalan bir takımın bulunduğunu, hatta sultanın emirlerinin halka duyurulması için evvela boru çaldığı ve bu boruyu çalanlara nefir eshabı dendiğini söyledikten sonra, bu gibi şeylerin diğer islâm memleketlerinde de mevcut olduğunu zikreder. Câmîu'-Zeytûne müezzinlerinin, sahur vaktinin bittiğini halka duyurmak için minarelerden boru çaldıklarını ve Türkler devrinde bu adetin kaldırılıp, sahur vaktinde mahallelerde davullar çaldığını ve davul çalanların maniler söylediğini zikreder. Hafsiler devrinde tasavvuf ve ahlâki musiki sahasında yetişen şahsiyetin Muhammed ez-Zarîf (Ö. 979/1385) olduğunu kaydeder.

Türk Devri: Osmanlıların hieri onuncu asırdan itibaren İspanyollarla olan mücadeleleri neticesinde, Kuzey Afrikada Trablus, Tunus, Cezayir gibi üç imaret meydana gelmişti. Murad paşa, Hamuda paşa, Ramazan Bay dan bahsedildikten sonra, 1696 senesinde piyanonun ash olan musiki aletinin Tunusta mevcut olduğu ve bunun oradan İtalyanın Floransa şehrine geçtiği söylenir. Murâdilerin elinden iktidarı yine Türklerden Hüseyin b. Ali almış ve onların aralarında sülale kavgaları zuhur etmiştir. Baylar devrinde de musikiye ehemmiyet verilmiş, çalgı aleti olarak ut ve kemençe kullanılmış idi. Muhammed Reşid zamanında türk ve endülüsi musikisi beraber kullanıldığı ve Bardodaki bayram gecelerindeki merasimler yemek ve yemekten sonra türk ve arap musikisinin dinlenilmesi ve daha sonrada bayram namazı ve namazdan sonraki merasimler bütün teferruâtıyla anlatılmaktadır. Ahmed Bay zamanında Avusturyadan muallimler getirilip nizamı cedid teşkilatının kurulduğu ve askeri muzika takımının teşkil edildiği anlatılır. Şehirlerdeki musikin, arap, türk,

endülüs ve fârisi musiki ile karışık olduğu, bedevilerdeki musikinin sade bir şekilde kalmış olduğu da zikredilir.

Netice olarak, Kuzey Afrikada ilk arap istilasında elhann basit olduğu, Ziriyab ve Bağdatlı muganni Munis ile, şark lahinlerinin girmiş olduğu, daha sonra endülüs ve türk musikilerinde girip onlara tesir ettiği kaydedilir. Son zamanlarda Baron Radolphe d'Erlanger'in, tesis ettiği musiki cemiyetinden ve bu şahsın, Tunustaki arap musikisine yaptığı hizmetlerden söz edilir.

Kavsara (Pantellaria) Ada'sı (s. 277-316): Sicilyanın Güneyinde bulunan bu küçük adanın, İkinci Cihan harbindeki durumu, coğrafi, imran ve unsur bakımından Tunusa ait olduğu zikredilir. Bu adadaki arap medeniyeti anlatılmaya çalışılır. Batı ve orta Akdenizdeki adaların fethi anlatıldıktan, Bu adanın sathı ve nüfusu bildirildikten sonra, çeşitli kavimlerin bu adaya verdikleri isimlerin aynı manaya geldiklerini, eskilerin bu ada hakkında dedikleri, mahsulü, hayvanları ve bu adaya karşı yapılan seferler anlatılır. Adanın 130/748 senesinde Abdurrahman b. Habib el-Fihri tarafından zaptedildiği, orada kullanılan yer ve alet isimlerinin tamamen Tunustakilerin aynı olduğu, Fatımilerin zuhuriyle, Kuzey Afrikada bulunan hariciler için sığınacakları bir melce haline geldiği, orada ki idari, ictimai durum ve orada yetişen şahsiyetlerden söz edilir. Bu adanın elden çıkışı, Sicilya kralı olan Roger'in müslümanlara verdiği haklardan daha sonra ispanyollara geçişinden, ve müslümanlara yapılan eziyetlerden, bu adanın bir müddet Türklerin elinde kalışı ve sonra Malta korsanları eline geçişi ve nihayet 1215/1800 senesinde İngilizlerin Maltayı ve bu adayı almasına kadar devam eder. Ada müslümanlarının ya İspanyollar veya Malta-lılar tarafından zorla tanassur ettirilmiş olduğundan bahsedilir. Yer ve alet isimlerinde benzerliği mukayese için uzunca bir liste verilir. Örf ve adetlerinin, giyimlerinin, Tunuslular gibi olduğu zikredilir.

Tunusa ait Mevize, Latife ve nükteler (s. 319-436): Bir milletin medeniyet seviyesini gösteren, ibretâmiz sözler, tarih ve tabakat kitablarından alınmıştır. İnsanları intibaha davet eden nâdir latifeler, mizah ve nüktelere geniş bir yer verilmektedir. Son kısımda da Rağbete icabet ettiğini söyleyerek, el-Kâtib er-Rakik, et-Tifâşî ve Ali el-Verdâninin hayatı ve eserleri üzerinde genişçe durulmaktadır.

İlim ve medeniyet tarihi için büyük bir kazanç olan bu eserin ikinci kısmı da tamamlanmıştır. Eserin sonunda üçüncü kısmın geleceğine işaret edilmektedir. Öyle ümit olunur ki, muhterem ve merhum müellifi, eserinin tamamını sağlığında ikmal etmiş olsun.

Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU